

Monografija dra D. Živkovića je prvi, celoviti istraživački rad iz oblasti istorije narodne vlasti u Jugoslaviji 1941—1942. godine. Upoređena sa dosadašnjim širim celinama iz te oblasti (»Historija narodne vlasti« L. Gerškovića, Beograd 1957, i »Stvaranje nove jugoslavenske države« F. Čulinovića, Zagreb 1959) Živkovićeve monografija je svakako doprinos dubljem prodoru u bolje razumevanje puteva osvajanja i uspostavljanja vlasti KPJ u toku narodnooslobodilačke borbe. Živkovićeve rad zasniva se na bogatijoj izvornoj osnovi, kompleksnijem pristupu, novijim analizama i tumačenjima. No to je i razumljivo. Radovi, koji su uzgredno predmet ove ovlaštne komparacije, ranijeg su datuma, mada pionirskog karaktera, rađeni na bazi opštih činjenica, vremenski koncipirani šire (1941—1945), namenski gledano: udžbenici. Monografija dra Živkovića je istorijska studija, a pomenuti radovi L. Gerškovića i F. Čulinovića prvi priručnici iz najnovije državopravne istorije.

Predmet monografije dra Živkovića je rađanje, razvoj, putevi institucioniranja nove, revolucionarne vlasti i otkrivanje njene društveno-političke suštine. Sadržaj studije je raspoređen u pet glava. Prva glava obuhvata stvaranje organa vlasti u ustanku (st. 44—163), druga razvojni put NOO od Stolica do Bihaća (164—367), treća osnovne delatnosti NOO (368—521), četvrta NOO na okupiranoj teritoriji (522—609), a peta revolucionarni i klasni karakter narodne vlasti (610—645). Strukturu monografije dopunjuje i uvodni deo (11—43). U njemu su iznete postavke klasika marksizma o preuzimanju vlasti u revoluciji, iskustvo prethodnih revolucija (Pariska komuna, ruska revolucija. 1905—7, oktobarska revolucija), kao i programske koncepcije KPJ o revoluciji i narodnoj vlasti (»stavovi«).

Već iz prikaza sadržajne strukture dela vidi se da je autor primenio hronološko-tematski metod obrade. Osnovne delatnosti NOO su tematski prikazane. Deo o ilegalnim NOO našao se takođe izdvojen u samostalnoj celini. Tako zaokruženo, i u sklopu ostale celine, materija ilegalnih i polulegalnih NOO još nije bila obrađena u našoj literaturi. Vrednost tog dela monografije ogleda se u ovom: sagledana je u celini jedna manje obrađivana strana narodnooslobodilačke borbe, koja govori o jedinstvu revolucionarnog procesa i na oslobođenoj i na neoslobođenoj teritoriji Jugoslavije; obnova mreže tih odbora, prikaz njihovih ovlašćenja i uticaja, autoritet njihovih odluka, svedočanstvo je za sebe da taj sistem vlasti funkcioniše uporedo sa okupatorskim, ponegde ga i potiskujući (radi se o osobenom »dvovlašću«); iz izlaganja D. Živkovića se vidi da su ti NOO ujedno i politički organi i organi vlasti, što znači da je granica »političkog« i sfere klasične vlasti u revolucionarnim procesima veoma fluidna, jer su svi organi revolucije povezani jedinstvom istovetnih ciljeva.

U odnosu na prethodne četiri glave (uključujući i uvod), odudara obrada materije u petoj glavi. Pisac je nastojao da sintetizuje analize, teorijski uopšti dotadašnje empiričko izlaganje i izmiri istorijski pristup sa sociološko-političkim interpretacijama. Peta glava je stvarni zaključak studije. Zamišljeni zadatak nije bio nimalo lak. Pregršti činjenica i podataka, kao i brojne, po tekstu rasute analize, teško se u zgusnutom prostoru zaključka predaju najvišem stepenu uopštavanja.

Čini nam se da bi bilo akademski, ako bismo u slučaju Živkovićeve studije raspravljali o tome koji je metod superiorniji: hronološki ili kombinovani, koji koji je primenio dr Živković. Za izjašnjavanje o prednostima jednog ili drugog metoda (ili bar o njihovoj adekvatnosti u određenom slučaju) jedino je meritom dobijeni rezultat. Cenimo li po tom merilu, videćemo da organsko jedinstvo obrade pojava nije bitno poremećeno, niti da izlaganje teče izdvojenim, nezanim kolosecima. Pa i ponavljanja, koja često prate hronološko-problematski pristup, nisu u većoj meri zastupljena. Senku na primenjeni metod baca jedino to što je pisac prevideo da hronološko-tematski pristup pojavama povlači (ujedno daje veće mogućnosti, da ne kažemo obavezuje) veći broj problemskih analiza, izvođenje teorijskih zaključaka, šire uopštavanje razmatranih procesa. Metodološki kvalitet Živkovićeve studije je nesumnjivo korišćenje izvora različitog »nivoa«: vrhunskih dokumenata i direktiva i na drugoj strani izvora užeg, lokalnog domašaja. Time pisac premošćuje htenje vrha i način primene direktivne politike. U okviru tog decentralizovanog prilaza, Živković prati stvaralaštvo revolucionarne prakse i na onim područjima do kojih direktive nisu dopirale.

Živković za predmet rasprave ima »narodnu vlast« a ne »NOO«. Dakle, pojam daleko širi, iako nije jasnije, bliže definisan. Nezavisno od toga, pisac je »narodnu vlast« približio savremenom teorijskom konceptu političkog sistema. KPJ je svuda u centru pažnje kao osnovni konstituens sistema vlasti u stvaranju. Pisac je izbegao normativni prilaz i izašao van klasično shvaćenog sistema vlasti. To nije prikaz organizacione fasade NOO, njihovog skeleta, nego prvenstveno analiza uslova pod kojima oni nastaju, borbe koja se u njima i oko njih vodi, naročito prve ustaničke godine, povremenih tendencija militarizacije, raznih vidova aktivnosti. Sem nadležnosti NOO, posmatra se i njihova stvarna delatnost i radijus uticaja. Procesi nisu linearni nego razučeni, sa brojnim strujanjima i povremenim zaokretima. Slika razvoja narodne vlasti je u Živkovićevoj monografiji složena i protivurečna. Put revolucionarnog ukidanja stare vlasti prikazuje se živim, punim suprotnosti sukobom društveno-političkih grupacija, prelamanjem različitih interesa i drukčijih planova. Iz studije izbija dah istorije i njenih zamršenih probijanja.

Autor obrađuje fenomen karakterističan za celu Jugoslaviju, ali izlaže razvoj narodne vlasti po zemljama. Priroda narodnooslobodilačke borbe isključuje uniformni pristup, bez obzira na istovetne ciljeve, jedinstvena centralna vojna i politička rukovodstva i istu ideološko-političku platformu pokreta. Regionalna obrada omogućavala je piscu da bliže odredi osobenosti svakoga kraja i ustaničkih žarišta posebno, prikaže neravni i neravnomerni razvoj narodnooslobodilačkih odbora. Pojedine ustaničke enklave javljaju se kao takve samo privremeno, slevajući se u toku borbe u jedinstvenu celinu širih ustaničkih područja i cele zemlje. Ključni događaji, koji imaju značaj za celu Jugoslaviju, kao što su savetovanje u Stolicama, fočanska kodifikacija dotadašnjeg iskustva razvoja NOO, krajiški propisi, bihaćka skupština, uspelo su uključeni u tekst i povezani sa regionalnim tokovima. Narastanje revolucionarne snage u regionalnim okvirima osnova je na kojoj su pripremljeni i događaji jugoslovenskog karaktera.

Buduće istraživanje pojedinih manifestacija aktivnosti NOO ili užih područja otkrivaće nesumnjivo nove podatke, dopunjujući Živkovića. To je sudbina svih globalnih jugoslovenskih rasprava. Više je nego teško saznati sve činjenice u takvom mozaiku zbivanja kakva je Jugoslavija 1941—5; teško je utvrditi i

prave proporcije zbivanja; za neke oblasti i nema sačuvanih izvora, tako da su opisi razvoja NOO u tim krajevima, usled oskudice podataka, obrađeni skromnije nego što odgovara istorijskoj realnosti.

Obrađujući nastanak i razvoj narodne vlasti 1941—42, Živković se koristio brojnim, dosad nepoznatim izvorima. Uz njih se koristio i velikim brojem objavljenih izvora. Istovremeno konsultovao je celokupnu literaturu. Njegova knjiga naprosto vrvi od brojnih sabranih činjenica, podataka, informacija. Kada je reč o izvornoj podlozi ove monografije, istaknimo da je pisac preterivao donošenjem nekih dokumenata (pa ma oni bili i nepoznati) gotovo integralno u napomenama, a posebno »nabijajući« naučni aparat brojnim poznatim citatima iz objavljenih dokumenata, političke literature ili iz Lenjinovih dela. Iznoseći ovu primedbu ne mislimo samo na formalnu stranu: to jest na opterećivanje teksta već, pre svega, na isticanje analogija ili doktrinarno-političkih ilustracija.

Granice ovog rada vremenski su veoma precizno određene: od stvaranja prvih NOO u vatri ustanaka po zemljama Jugoslavije, pa do formiranja AVNOJ-a novembra 1942. Te granice su metodološki gledano opravdane. Slažemo se sa piscem da se za 17 meseci narodnooslobodilačke borbe izgradila i u praksi primenila koncepcija nove vlasti, koja se, u suštini, nije više menjala. Kasnije promene tiču se pre forme nego suštine, zapravo organizacionog ujedinjavanja NOO, povezivanja NOO u jedinstvenu mrežu na oslobođenoj teritoriji, regulisanja odnosa celoga sistema vlasti na bazi principa demokratskog centralizma i jedinstva vlasti.

Teorijski postulati marksističkog učenja o revolucionarnom preuzimanju vlasti izloženi su u elementarnom vidu. U istorijskim radovima se samostalno i izdvojeno izlaganje doktrine ređe sreće. Obično se doktrina integriše u idejno-političku koncepciju revolucionarnog subjekta akcije. Tek analiza koncepcije (»idejno-političke platforme«) otkriva koliko su u njoj zastupljene autentične doktrinarnе postavke, koliko one odgovaraju realnoj situaciji, do kojeg stepena su primenjene, eventualne izmene (prilagodavanja) tih stavova i njihove dalje razrade. No čak i bez toga ovaj prikaz je koristan. Drugo je, je li način iznošenja pomalo komotan. Osnovne postavke doktrine su korisne jer njihovom prezentacijom pisac nastoji da odredi lenjinizam kao ideološku osnovu revolucije u Jugoslaviji. Pri tome (što pisac neprekidno ističe) forme akcije i izbor puteva ne dovode u pitanje suštinu. Izlaganje o razvoju sovjeta ima za cilj da nezavisno od drukčijeg postanka i evolucije NOO podvuče taj suštinski identitet. Reč je o emancijama suštine a ne formalnim sličnostima. KPJ je išla za rušenjem starog i uspostavljanjem novoga društvenog sistema, ali ona (kaže pisac) ne odstupa od toga osnovnoga strateškog cilja, razrađujući taktiku shodno razvoju situacije, odnosu klasno-političkih snaga, međunarodnim okolnostima.

Radovi koji razvijaju i unapređuju naše saznanje o pojavama iz prošlosti ili savremenosti, svejedno, ili otvaraju nove probleme, izazivaju više rasprave nego šablonski otisci koji brojem nameću fikciju da nauka živi. Studija dra Živkovića, svakako, pripada prvoj vrsti rasprava. Pisac je otvorio više problema i smelo se prema njima određivao. Ti problemi nisu do kraja rešeni. O njima će u istoriografiji tek biti reči. Za nas je, međutim, bitno da su oni pokrenuti, jer već onda počinje naučna rasprava. Od značaja je da je dr Živković neka svoja rešenja suprotstavio rešenjima i ocenama koji su do sada bili neprikosnoveni.

Među tim pokrenutim problemima posebnu pažnju zaslužuju oni koji su vezani za pojavu prvih NOO i stava centralnog vojno-političkog rukovodstva prema njima, o narodnooslobodilačkom frontu i njegovom karakteru prvih godina rata, o NOO kao oblicima revolucionarne demokratske samouprave, odnosima vojske i vlasti, o idejama 1941—2. da se stvori centralni organ vlasti.

Određujući se prema ovim, a i drugim pitanjima, autor nije mogao da se ne osvrne i na politiku KPJ u predvečerje rata. Šteta je što je taj osvrt letimičan. Živković smatra da su postavke klasika marksizma o državi, revoluciji i sovjetskoj vlasti našle mesto u Programu KPJ usvojenom na Vukovarskom kongresu. Taj program je rađen pod snažnim utjecajem ideje Lenjina i oktobarske revolucije. Od Vukovarskog kongresa sve do 1948. godine, KPJ, nije ni donosila novi program, a i taj ima izrazito prelazni značaj. Ali, bez obzira na tu formalnu stranu, koncepcije KPJ se razvijaju i usklađuju sa promenama u odnosima klasnih i političkih snaga. U izradi linije, koja odgovara predstojećim događajima, posebno mesto pripada V zemaljskoj konferenciji KPJ, s pravima kongresa. Živkovićeve dublja analiza zapravo i počinje od te konferencije. Protivrati kurs zamenjuje kurs odbrane zemlje. Sa tog stanovišta mi bismo tu konferenciju uzeli kao anticipaciju oslobodilačke borbe pokrenute 1941. Usputno bismo dodali da smo svesni da je u metodološkom smislu s tim anticipacijama opasno operisati. Ta opasnost je dvostruka: kada se ti elementi ne zapažaju gubimo iz vida začetke budućih, razvijenijih pojava, a ako ih opet pronalazimo bez istorijskog opravdanja, antidatirajući procese, na silu uspostavljamo mehaničke kontinuitete. Govoreći o V zemaljskoj konferenciji, ta druga opasnost — prevremeno datiranje kursa koji će se izraziti u oslobodilačkoj akciji jula 1941. — ne postoji.

Analizirajući stavove KPJ uoči rata, pisac nije do kraja razradio platformu Partije. Nama se čini da je kurs KPJ morao da se posmatra u širem kontekstu krize starog društva. On se nije osvrnuo ni na politiku Narodnog fronta, kao specifičnog oblika borbe za saveznike i sticanje revolucionarnog poverenja masa od 1935. godine. Pisac je »pretrčao« i događaje od 25. do 27. marta, iako su oni, po mišljenju nekih istraživača rata i revolucije naroda Jugoslavije, prvi »proboj« strukture starog poretka. Međutim, na drugoj strani, Živković nije mimoišao jednu vanredno značajnu pojavu: pitanje »revolucionarne perspektive« koju daje KPJ uoči rata. Time se implicitno određuje i prema karakteru događaja od 25—27. marta. Teza Živkovića je da Partija od 1940. ne odstupa od maksimalnog programa: rušenja starog i stvaranja novog poretka, iako deluje »elastično« i »politički oportuno«, prema objektivnim uslovima. Analiza dokumenata pokazuje da KPJ daje revolucionarnu perspektivu. Živković uzima u obzir i delovanje spoljnog faktora (Kominternu) na liniju KPJ pre rata i u periodu između aprilskog sloma i izbijanja ustanka. Stav SSSR-a, od 1939. do juna 1941, uticao je i na taktiku KPJ, ali je ona nasuprot defetizmu — od juna 1940. uzela kurs na odbranu zemlje. Faktor inercije stare prakse ne može se takođe zaobilaziti. Fragmentarne analize o tim odnosima KPJ i Kominterne i njihovom uticaju na liniju KPJ pokazuju da je vreme da se tim fenomenom istoričari pozabave u širem vremenskom rasponu. Nepristupačnost dela izvora nesumnjivo odbija od obrade te tematike.

U direktivama o oružanoj borbi KPJ ne pokreće pitanje revolucionarne vlasti, ali CK i ne suzbija inicijativu u tom pravcu. Partijski instruktori na »terenu« rade na osnivanju NOO, kao i vojno-politička rukovodstva. Pisac je doneo

i vanredno važne podatke o nameri da se u leto 1941. stvori centralni organ vlasti. Samo to pitanje zaslužuje posebnu studiju.

Pisac, uz pomenuti odnos strategije i taktike i delovanje spoljnog faktora, smatra da rukovodstvo prati događaje i sumira iskustva. Stvaranje koalicije demokratskih država, nakon napada Nemačke na SSSR, utiće opet na stav Kominterne o dvema etapama: oslobodilačke borbe u prvoj etapi i društveno-političkog prevrata nakon pobeđe nad fašizmom. Uzgred govoreći, rukovodstvo narodnooslobodilačkog pokreta tu politiku dveju etapa praktično ne uvažava, stvarajući od prvog dana oružane odrede i novu, revolucionarnu vlast u vidu NOO.

Na osnovu mnoštva podataka Živković je rekonstruisao postanak prvih NOO i stvaranje njihove mreže na oslobođenim ustaničkim teritorijama. Oživljene činjenice osvetljavaju samoupravnu komponentu tih odbora: oni brinu o narodu i vojsci, regulišu život u pozadini, obavljaju najraznovrsnije socijalno-ekonomske funkcije, neposredno odlučuju, nose obeležje predstavničkih organa. Nerazvijenost oblika ne može da sakrije njihovo revolucionarno demokratsko-samoupravno obeležje. Umesto dualističkog sistema predratne vlasti: državni organi i samouprava, NOO se javljaju kao negacija tog dualizma, predstavljajući osnovne organe vlasti na svom području. Njihov »privremeni karakter« pisac uzima kao pitanje taktike. Fočanska i krajiška kodifikacija su put institucionalizacije nove vlasti. Živković se na analizi tih dokumenata posebno zadržao. Pitanje je, međutim, jesu li sve nijanse i uglovi gledanja u toj analizi našli mesto, posebno sa stanovišta razvoja samoupravnih tokova i naslućivanja kontura nove države. Isto tako neosporno je da i AVNOJ sadrži državno-pravne elemente. Ta strana takođe traži nove, dublje razrade.

Sa stanovišta istoričara važno je da je Živković proces nastajanja nove vlasti posmatrao kroz socijalno-političke sukobe. Na pitanju oslobodilačke borbe nastaje sukob između narodnooslobodilačkog pokreta i kontrarevolucionarnih snaga, s tim što je u pozadini de facto sukob oko vlasti. Autor je pokrenuo i druga pitanja vezana za revolucionarnu transformaciju društva u narodnooslobodilačkoj borbi i zauzeo prema njima stav. Pomenimo pitanje materijalne osnove narodnooslobodilačke borbe, politiku konfiskacije, leva skretanja, odnos između vojnih organa i civilne vlasti. Svako od tih pitanja, analizirano u Živkovićevoj okvirnoj monografiji, zaslužuje poseban studijski tretman. U svakom slučaju, Živkovićeve studije je neophodna kao polazna osnova svakom budućem istraživaču.

Dr Živković je otvorio i pitanje NOF-a 1941. godine, oko kojeg inače nije bilo bitnijih kontroverzi u literaturi. On smatra da je NOF, kao politička organizacija, »imaginarna« 1941—1943, za razliku od dosadašnjih istraživača koji vide u AVNOJ-u glavni odbor NOF-a. Živković smatra da odbori NOF-a nominalno postoje 1941, ali da oni nisu uspeali da se pretvore u političku organizaciju. Po njemu to je samo »želja« i »htenje« KPJ, ali ne i stvarnost. Iz tih odbora NOF-a po njemu izvire organi vlasti — NOO, ili pod tim imenom, zapravo, funkcionišu organi vlasti. Živković navodi i jedan bezuspešan pokušaj aprila 1942. godine da se formira jedan centralni politički organ, sastavljen od predstavnika NOP-a i građanskih stranaka. U obradi pitanja NOF-a, pisac ipak nije dovršio analizu. Što je sa NOF-om kao ideološko-političkom linijom narodnooslobodilačkog pokreta? Nije li pridobijanje saveznika, »osvajanje revolucionarnog poverenja masa« bitna taktika KPJ, a neuspeh ostvarenja NOF-a

sa građanskom komponentom sporedni kolosek? Koliko na tu politiku utiče spoljni faktor? Uopšte, taj proces političke diferencijacije zahteva detaljniju studiju. Kako oceniti predratnu tradiciju Narodnog fronta, još živu u ratu? Što sa sektorskim, pa ma i parcijalnim (teritorijalno i organizaciono) elementima budućeg NOF-a kao organizacije (Crnogorska narodna omladina, Oslobođilna fronta 1941, NOSOBiH, USAOJ, AFŽ)? Ta pitanja, daleko od toga da umanjuju napor dra Živkovića da pronađe odgovor na postavljeni problem, upućuju na to da je pojava kompleksnog karaktera i da traži dalje analize.

Dobrom izvornom fundiranošću, otvorenim pokretanjem niza pitanja, bez obzira jesu li sva ponuđena rešenja prihvatljiva i do kraja obrazložena, monografija dra Živkovića predstavlja zapaženije delo iz istoriografije narodno-oslobodilačke borbe poslednjih godina.

Branko Petranović

*HRVATSKI NARODNI PREPOROD U DALMACIJI I ISTRI
(Zbornik), izd. Matica hrvatska, Zagreb 1969, str. 498.*

Kao treća knjiga serije »Zbornici i monografije« Matice hrvatske tiskan je god 1969. zbornik »Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri«. Prilozi u ovom zborniku nastali su iz predavanja održanih god. 1962. u Zadru i Puli na znanstvenom savjetovanju kojem je kao povod poslužila proslava 100-godišnjice izlaska »Narodnog lista« u Zadru. Šteta je jedino što su rezultati savjetovanja objelodanjeni s tako velikim zakašnjenjem, u vrijeme kada se već pripremala proslava 100-godišnjice pobjede Narodne stranke u Dalmaciji na saborskim izborima god. 1870. Bez obzira na to, ovaj je zbornik vrijedan doprinos našoj historiografiji. U njemu sudjeluje šesnaest autora s prilogima koji donose mnoge nove rezultate istraživanja.

U dijelu koji govori o narodnom preporodu u Dalmaciji *D. Foretić* donosi tri priloga. Njima Foretić popunjava prazninu koju osjeća svaki istraživač povijesti Dalmacije u drugoj polovici 19. i u početku 20. stoljeća. Pišući »O ekonomskim prilikama u Dalmaciji u drugoj polovici 19. stoljeća do prvoga svjetskog rata«, o »Društvenim prilikama u Dalmaciji od polovice 19. stoljeća do prvoga svjetskoga rata« i o »Borbi za ponarođenje općina u Dalmaciji (1865—1900)« Foretić se prihvatio teškog posla sakupljanja mnogobrojnih podataka iz arhivske građe, novina, statističkih materijala i sl. i njihova povezivanja u zaokruženu sliku ekonomskih i društvenih prilika i razvoja nacionalne svijesti u širim slojevima stanovništva Dalmacije. U prvoj raspravi autor iznosi podatke o zanimanju stanovništva, o stanju poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, prerađivačke radinosti, trgovine, bankarstva i saobraćaja. Slab i spor razvoj dalmatinske privrede objašnjava nerazvijenošću Dalmacije i stavom Austrije prema Dalmaciji, ali i nerazvijenim kapitalističkim mentalitetom dalmatinskog građanstva. U drugoj raspravi govori o davanjima na koja je stanovništvo (napose seljačko) bilo obvezano prema državi, vlasnicima zemlje i župnicima, zatim o životnim uvjetima radništva, te o stanju prosvjete, zdravstva i socijalne zaštite